

Українське слово і сучасність

НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Виходить 6 разів на рік

№ 3 (31), 2017

Заснований у вересні 2014 р.

**ЗАСНОВНИК
ТОВ «ВИДАВНИЦТВО «БІЛИЙ ТИГР»**

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР
Ярослав ПОЛІЩУК,

ДОКТОР ФІЛОЛОПІЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОР

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА
Світлана ДЕМ'ЯНЕНКО,

ВЧИТЕЛЬ-МЕТОДИСТ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Петро Білоус, доктор філологічних наук,
професор Житомирського державного педагогічного
університету імені Івана Франка

Олена Бондарева, доктор філологічних наук,
професор, проректор Київського університету
імені Бориса Грінченка

Олесь Гоян, доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри телебачення і радіомовлення
Інституту журналістики Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

Олена Єременко, доктор філологічних наук, професор,
директор Інституту філології
Київського університету імені Бориса Грінченка

Марина Женченко, кандидат наук із соціальних
комунікацій, доцент Інституту журналістики
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Ірина Захарчук, доктор філологічних наук, професор,
Рівненського державного гуманітарного університету

Лідія Кавун, доктор філологічних наук,
професор Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

Микола Калько, доктор філологічних наук,
професор Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

Людмила Марчук, доктор філологічних наук,
професор, завідувач кафедри української мови
Кам'янець-Подільського університету
імені Івана Огієнка

Тарас Полковенко, кандидат філологічних наук,
доцент Інституту журналістики Київського університету
імені Бориса Грінченка

Володимир Різун, доктор філологічних наук,
професор, директор Інституту журналістики
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Ольга Слоньовська, кандидат педагогічних наук,
професор Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника

Юрій Фінклер, доктор філологічних наук,
кандидат соціологічних наук, професор,
професор Факультету журналістики
Міжнародного економіко-гуманітарного університету
імені академіка Степана Дем'янчука

Валентина Шляхова, кандидат педагогічних наук,
доцент Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

Ірина Ярошенко, кандидат мистецтвознавства,
доцент Інституту мистецтв Прикарпатського
національного університету імені Василя Стефаника

Роман Ярошенко, кандидат філологічних наук,
доцент Інституту журналістики Київського університету
імені Бориса Грінченка

ЗМІСТ

МОВОЮ НАУКИ

Ярослав ПОЛИЩУК

Романтична іронія та її модифікація
в поезії Тараса Шевченка

3

Роман ЯРОШЕНКО

Видавнича справа в контексті формування
національної свідомості: огляд XV–XVI століть

13

Анатолій ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ

Фізична термінологія в словнику Б. Грінченка

21

МЕТОДИЧНИЙ АРСЕНАЛ УЧИТЕЛЯ

Наталія КАШУБА,

Світлана ДЕМ'ЯНЕНКО

Модуль V. Вживання великої літери. Правила правопису прізвищ
та географічних назв. Речення, ускладнені вставними
і вставленими конструкціями

Практикум з української мови. Частина 1

28

Юлія СЕРГІЄНКО

Подорож материком Словограй
Урок української мови, 6 клас

41

Наталія ЛЕВЧЕНКО

Контрольне аудіювання тексту публіцистичного стилю
«Українець від Бога. Ігор Білозір»
Урок української мови, 10 клас

50

Алла КЛИЩ

Стилістична система української мови: стилі мовлення,
їх характерні мовні засоби, основні жанри
Урок української мови

55

Ніна ШУРИГАЙЛО

Улас Самчук. Загальний огляд творчості письменника.
Роман «Марія». Майстерність письменника в розкритті психології героїв,
побудові драматичного сюжету
Конспект заняття

61

Марія ЛІПНИЦКА

Прийди, прийди до мене, Неділенько Зелена
Сценарій свята

66

Видавнича справа в контексті формування національної свідомості: огляд XV–XVI століть

Роман ЯРОШЕНКО,

докторант кафедри української літератури та компаративістики
Інституту філології, доцент кафедри видавничої справи
Інституту журналістики Київського університету імені Бориса Грінченка,
кандидат філологічних наук, м. Київ

Анотація. У статті здійснено аналіз ролі видавничої справи в процесі формування національної свідомості XV–XVI століть. Автор демонструє вибіркові історичні факти, що відбувалися у видавничій справі загалом та початках видавничого бізнесу зокрема, які безпосередньо впливали на формування національної свідомості. Здійснений огляд допоможе деталізувати історичні процеси XV–XVI століть при вивченні історії видавничої справи та історії видавничого бізнесу.

Ключові слова: видавнича справа, національна свідомість, вплив, книга, видавничий бізнес.

Summary. The article analyzes the role of publishing in the formation of national consciousness XV–XVI centuries. The author demonstrates selective historical facts that occurred in publishing in general and in particular starts publishing business, which directly influenced the formation of national consciousness. Placed review will detail the historical processes XV–XVI centuries in studying the history of publishing history and publishing business.

Keywords: publishing, national consciousness, the impact, the book publishing business.

Актуальність дослідження. Процес формування національної свідомості для українців має своє страждальне, а разом із тим різностороннє забарвлення, яке можна коротко описати: «від крові – до слави». Безліч трагічних подій в історії становлення української національної самобутності зробили свій внесок, проте широкий спектр талантів, які проявляли наші предки, вражає своєю різнобічністю. Одним із них є видавнича діяльність, прогрес якої (на тлі Європейських країн, що паралельно розвивались) вражає, займаючи одну із лідируючих позицій. Загальний розвиток видавничої справи, окрім мистецької динаміки (різноманітних типів друку, шрифтів, оздоблень тощо), призвів до становлення такого поняття, як «видавничий бізнес» (різноманітних способів продажу видавничого продукту, зацікавлення замовників у виготовленні персональних чи авторських книг, розбудови стратегії розвитку видавничої організації тощо). Безумовно, наведені факти динамічного розвитку

видавничої справи не могли безслідно залишитись щодо повноцінного формування національної гордості, а відтак й ідентифікації національної свідомості. Дана проблематика досі не мала свого наукового огляду в контексті розвитку видавничої справи, що й зумовлює актуальність дослідження.

Мета наукового дослідження – проаналізувати найвагоміші факти в історії української видавничої справи XV–XVI століть, які безпосередньо здійснювали вплив на процес формування національної свідомості.

Для ефективного досягнення поставленої мети було визначено такі *завдання наукового дослідження*: висвітлити поняття національної свідомості та національної гордості в контексті видавничої справи; здійснити вибірковий аналіз становлення та формування видавничих організацій на українських землях XV–XVI століть, які відігравали вагому роль у становленні національної свідомості.

Національна свідомість є одним із головних факторів повноцінного формування особистості. Для українського народу усвідомлення своєї національної самобутності стало ключовим чинником для вигартовування незламності свого духу в різночасових історичних баталіях. І завдяки цій непоборності, яка формувалась протягом століть, Україна змогла дійти до своєї незалежності. Якщо заглянути в історію українського народу, можна побачити різноманітні політичні, економічні, культурні, релігійні, освітні впливи, що спонукали формування певного відношення нащадків до своєї Батьківщини. Поняття «національна гордість» є у всіх народів світу, вони пишаються певними досягненнями своїх предків, своєю історією, культурою, розвитком освіти. Україна має надзвичайну історію, різноманітну культуру і традиції, освіту і творчість, проте, на жаль, далеко не кожен українець знає про розвиток своєї держави.

Одним із найвагоміших факторів впливу на становлення національної свідомості в будь-якому столітті є інформаційний простір. Видання книг, газет, журналів (до появи телебачення та інтернету) було основним новинним та культурним інформатором, який у свій спосіб демонстрував, хоч і під різними окупантами, існування української нації. Видавнича справа і на сучасному етапі несе чималий вплив на динаміку розвитку чи падіння національної свідомості будь-якої держави. Друковане слово – це певний інструмент чи зброя, яка, потрапивши до рук окупанта, може знищити розвиток цілої нації. А для України це питання було і є досить актуальним абсолютно у всіх століттях існування держави. Як висловився Стефан Цвейг: «Ні одному джерелу енергії не вдалося створити такого світла, який випромінює іноді маленький томик, і ніколи електричний струм не володітиме такою силою, якою володіє електрика, закладена у друкованому слові» [17, 123].

Книга – це гордість нації, яка демонструє розвиток освіти та культури цілої держави. «Книга – одне з найбільших досягнень людства. Вона несе в собі інформацію про минуле й майбутнє, впливаючи на свідомість і підсвідомість особистості, «творячи» її» [9, 22]. «Україна постійно кохалася в друкарстві, ніколи не лякалася

книжки і боронила волю свого друку» [8, 2], – писав Іван Огієнко. Хоч Україна багато століть була під різними окупантами, довго виборюючи собі незалежність, але навіть у тих окупаційних пригноблених умовах змогла показати та доказати світові свою національну ідентичність та колоритність. Визначні праці науковців [7; 8; 9; 17; 19], які трудилися над широким та детальним описом історії українського книгодрукування, наочно демонструють, що українська видавнича справа була досить широко розвинена, про що свідчить існування безлічі друкарень (окрім найвідоміших також були: Виленські друкарні, Несвіжська, Заблудівська, Могилівська, Кутейнська, Буйницька, Супрасльська, друкарня Василя Тяпинського, Стрятинська, Крилоська, Угорцівська, Унівська, Перемиська та ще багато інших).

Видавнича справа була віддавна на території України критерієм освітнього та культурного розвитку нації. Рукописи, потім старовинні друкарські станки-верстати, кириличний шрифт, вишукані ілюстрації, видання паперових книг, згодом часописів та багато іншого завжди були моментом гордості та конкурентоспроможності українців перед Європою та її досягненнями. Звичайно, перші паперові книги в Європі «народились» у XIII ст. і мали неабияку цінність, проте, українська книга, а зрештою й уся видавнича справа, стала гордістю князів та вельмож. «Київські князі за кожне Святе Письмо, за кожну книгу будь-якого формату й різної тематики платили золотом стільки, скільки запрошували купці, майже ніколи не торгуючись» [9, 22]. Тому, як стверджував академік В. Вернадський: «Книгодрукування виявилось тим могутнім знаряддям, яке зберегло думку особи, збільшило її силу стократ... Ми можемо і повинні починати історію нашого наукового світогляду з відкриття книгодрукування» [17, 123].

Лише самим своїм існуванням українська книга демонструвала світові розвиток нації та готовність до конкуренції на умовному на той час книговидавничому ринку. За І. Огієнком, Україна зайняла друге місце серед слов'янських народів, в яких розвивалася видавнича справа, поступившись лише Чехії (1478 р.), оскільки в інших країнах книгодрукування поширювалось значно пізніше: Чорногорія (1493 р.), Польща (кін. XV ст.), Білорусія (1517 р.), Сербія (1553 р.), Росія (1564 р.), Болгарія (1641 р.) [8, 2].

Чималий розвиток видавничої справи на теренах України ще від XV століття (1460 року; 1491 року – за І. Огієнком) змушує задуматися над певним талантом, яким були наділені давні українці, що розвивали видавничу справу, наочно демонструючи свою майстерність. І. Огієнко у своєму ґрунтовному дослідженні зазначав, що книгодрукування розпочалось 1491 року від перших книг, надрукованих кирилицею Швайпольтом Фіолем, – Октоїх та Часослов. Очевидно, автор, як він і сам зазначав, писав та укладав більшість матеріалу, перебуваючи поза межами України, не мав доступу до архівних даних, щоб поглибити джерельну базу дослідження. Як свідчать офіційні документи, що зберігаються у Львівському Центральному державному історичному архіві, то ще у 1460 році, навіть до появи Львівської друкарні Івана

Федорова (1572–1573 роках), у Львові існувала друкарня Степана Дропана [9, 24]. Це беззаперечний доказ та гордість, що вже у XV столітті, чи не друга у світі, українська видавнича справа розпочала свій розвиток разом із Німеччиною (1450 р.), Італією (1464 р.), Францією (1470 р.), Голландією (1473 р.), Угорщиною (1473 р.), Іспанією (1474 р.), Чехією (1478 р.), Англією (1480 р.), Данією (1482 р.), Португалією (1484 р.), Австрією (1492 р.), Чорногорією (1493 р.) та Польщею (кін. XV ст.) [8, 1–2; 17, 118]. Безумовно, масштаби розвитку видавничої справи у вищенаведених країнах вражають, але все ж наріжний камінь українського книгодрукування був закладений в один час із провідними країнами Європи.

У 1570-х роках при братствах та монастирях розпочався розквіт книговидавничої справи у Галичині, та й загалом на Західній Україні. Проте, як і завжди, українцям доводилось проходити чималі труднощі через перепони щодо національної ідентичності. Наочним прикладом слугує друкарня Львівського ставропігійного (Успенського) братства, книги якої успішно розходились по всій Україні, Білорусі, Сербії, Молдові, Болгарії, але не потрапляли до Росії [17, 149–150]. Саме ж російське книгодрукування розпочалося на більш ніж сімдесят років пізніше українського (1564 р.). Проте, через спеціальний указ Петра I книги, випущені у друкарні Львівського ставропігійного братства, були заборонені для поширення у всіх великих містах Росії. Це свідчить про прямий факт відчуження української книги та демонструє певний страх і презирство Петра I до українців. Факторів впливу чимало: по-перше, невизнання українців як незалежної та самодостатньої нації, а разом із тим бажання придушити все українське, головним чином – національну свідомість; по-друге, підтримка чималих російських друкарень як вітчизняного виробника; по-третє, церковно-політичні баталії. Через останні в акті 1588 р. говориться: «У нас почала вкоріюватися св. віра від науки в школі та від друку книг, але все це єпископ Геден лає і зве ерессю; він напав на школу, розігнав учителів, спустошив друкарню, а управителя її, благочестивого ченця Мину, вислав із міста в кайданах» [21, 45]. «Мина був одним із перших справжніх мучеників за друкарство» [8, 125]. Реакцією місцевих книгодрукарів було звернення до Царгородського патріарха Єремії II: «...постав клириков, образуй училище, встанови типографію» [17, 149]. Тобто російський агресор також і через церковний уряд знищував учителів, навчальні заклади та можливість розвитку соціально-інформаційного процесу – книгодрукування.

Постійний контроль та цензура влади змушували українську видавничу справу варіюватися лише у тій площині, яку насильно диктували або уряд, або Церква. Так 19 лютого 1637 року Львівське братство домоглося благословення через грамоту від Петра Могили, проте він одразу зазначив: «Абы без благословенія Архієрейського нашего жадных книг друковати в друкарни братской Лвовской не важылися під загрозою прокляття» [10, 87].

Львівську братську друкарню неодноразово звинувачували в антикатолицизмі «свої» ж, українці. Спершу, після Замостського собору (1722 р.) львівський єпископ

Афанасій Шептицький підпорядкував друкарню своїй церковній (та політичній) цензурі: «... він повідомив нунція в Варшаві, що видання братські заражені «схизмою» і досяг таки того, що братську друкарню та всі видання її секвестрували» [8, 88]. Згодом, через шість років (9 вересня 1727 року) Рим наче пішов на поступки й відмінив цей секвестр, але призначив комісію, яка буде проводити ревізію усіх видань. І на цьому тиранія видавничої справи від «своїх» не завершилась. У 1732 році василіани з Почаївського монастиря звинуватили видання Братської львівської друкарні в тому, що вони випускають багато книг, які йдуть всупереч католицькій вірі. «Справа ця знову вимагала від Братства великих коштів і тяглася доти, аж поки Почаїв не перейшов до Росії...» [15, 328–329].

Попри все, потрудилась друкарня Львівського ставропігійного братства чимало. Як зазначає І. Огієнко, лише з 1591 по 1722 роки друкарня випустила понад 138 назв книг, накладом більше 160 тисяч. Хоча видання не були наскільки ефективними, як київські чи Балабанівські, проте можна вважати Львівську братську друкарню фундатором анархії та повного домінування на видавничому ринку західноукраїнських земель. Попри всі негаразди друкарня намагалася завжди здобути нагороди та привілеї і стежила, щоб не з'явилися поблизу ще конкуруючі друкарні. Саме це, на думку професора, й цілком вбило приватну ініціативу, не давало розвиватись друкарству та спричинило малу кількість друкарень на Галичині. Окрім того, Львівська братська друкарня була першою друкарнею на українських землях, яка пропагувала себе як комерційна видавнича структура, зароджуючи початки власне української бізнес-структури. Якщо лише хтось засновував друкарню, Братська друкарня одразу знаходила причини, щоб витіснити та знищити нових конкурентів, навіть виділяючи значні кошти на судові процеси. Звичайно, якщо розглянути цей факт з боку розвитку видавничого бізнесу як створення своєрідної монополії, то результат прекрасний: тримали увесь західноукраїнський книговидавничий ринок у своїх руках, здобувши статус передового видавництва. Проте, разом із цим успіхом, вони майже зовсім витіснили інші видавництва, не даючи їм шансу для розвитку, а разом із тим розвитку української видавничої справи та культури. «Всі попередні спроби друкарства не були міцними і не довели до постійного друкарства» [8, 90–91]. Переважно книги видавались за кошти меценатів, які, випустивши кілька видань, здобувши (або не здобувши) славу та розголос, втрачали інтерес для фінансування та випуску в подальшому.

Лише цікаво, скільки українська видавнича справа могла мати світових шедеврів, якщо б не постійна цензура та пригноблення звідусіль. Проте, попри чималі труднощі, львівські книгодрукарі все ж змогли встояти та підняти видавничу справу на високий рівень, довівши, що українська книга, незважаючи на тиск Росії, Риму, внутрішніх міжусобиць, жива, як і українська нація. До речі, видатною постаттю при друкарні Львівського ставропігійного братства був Памво Беринда, який зробив чималий внесок для України – уклав перший словник української мови (уже на теренах Києво-Печерської друкарні).

Невід'ємною постаттю в історії українського книгодрукування XVI століття, яка зробила чималий внесок в розбудову видавничої справи та залишила певний слід у формуванні національної свідомості, є Іван Федоров. Заслуг у цього титанічного видавця чимало, проте нас цікавлять аспекти, які вплинули саме на формування української національної розбудови.

Зрозуміло, що Іван Федоров був не першим видавцем на теренах України, оскільки, ще задовго до приїзду до Львова та заснування друкарні у 1572–1573 роках, на Галичині уже були початки книгодрукування [20, 381–382; 24, 12–13]. Це навіть можна простежити з того факту, що Іван Федоров надіслав на навчання свого учня (Гриня Івановича) до львівського маляра Лавріна Пилиповича, який навчив хлопця різанню літер [23, 30–33]. Це й слугує доказом, що до І. Федорова вже було друкарство у Львові, якому могли навчити.

Як зазначає І. Огієнко, І. Федоров до заснування Львівської друкарні у 1567–1568 роках уклав друкарню у Заблудів на прохання литовського гетьмана Григорія Олександровича Ходкевича [8, 27]. І. Огієнко допускає, що Заблудів на той час можна вважати значно більше українським, ніж білоруським; аналогічної думки А. Потебня [11, 141–143; 12, 91–100], К. Михальчук [4, 500–501], А. Соболевський [16], М. Грушевський [2, 2], С. Рудницький [13, 84] та ін. Тому, на думку професора, якщо все ж довести, що Заблудів на той час був українським, то «дата 17 березня 1569-го року, день виходу в світ заблудівського Учительного Євангелія, стає величною датою в історії української культури, – це був би початок нашого друку вже на українській землі» [8, 28].

Видання «Апостола» у житті Івана Федорова зіграло чималу роль. Спершу він разом із сином виготовив вдома кустарним способом (щоб переконати правителя у своїх вміннях) «Апостол» (1563 р.), наступне видання якого вважають першою книгою Московської держави. Згодом, у березні 1574 року, І. Федоров, надрукувавши «Апостола» вже на українській землі, був запрошений князем Костянтином Острозьким «до себе на службу». Мало того, наступного року (1575) князь призначає уже диякона Івана Федорова настоятелем Дерманського монастиря [8, 43].

Також непересічним фактом є те, що хоч Іван Федоров видавав книги лише релігійного змісту, як стверджує О. Осадча, проте Церква була проти відкриття друкарні. А все тому, що писані книги були красивіші і значно дорожчі. Церква на той час була монополістому у виготовленні книг, тому, звісно, було вигідно продавати дорогі рукописні книги, аніж значно дешевші, швидші у виготовленні, значно чисельніші друковані книги Федорова. На думку російських дослідників, саме це послугувало причиною вбивства відомого видавця та його сина [9, 24]. Цей факт абсолютно неперевірений, оскільки жодний провідний український науковець у даній галузі не ствердив такої думки, а те, що Федоров помер у Львові, російські дослідники могли використати та потрактувати у необхідному руслі. Навіть галицький єпископ Гедеон Балабан 8 листопада 1585 року, писавши листа до «всіх православних християн» про

те, що саме він викупив за півтори тисячі золотих друкарню Івана Федорова, спершу зазначив, що «Іван друкар впав у смертельну хворобу» [8, 52]. Спадає лише єдина думка: якщо ж Церква справді була б так проти книгодрукування Івана Федорова, невже єпископ Гедеон, випередивши купців, які хотіли перевезти друкарню до Москви, викупив би сам друкарню.

Гордістю в історії української видавничої справи на Волині є Острозька друкарня, в якій було надруковано першу в Україні Острозьку Біблію (1581 р.), де було вміщено всі Книги Святого Письма, перекладені церковнослов'янською мовою. Острозька друкарня розпочала свою діяльність десь на дванадцять років раніше Львівської братської друкарні, але через те, що була справою меценатською, згасла десь після 36 років свого існування [8, 91].

За підрахунками О. Осадчої, протягом XV–XVI століть у друкарнях восьми міст Волині, семи міст Галичини та в п'яти друкарнях Львова було видруковано 225 видань [9, 24].

Окреслена наукова проблематика розкриває широкий спектр дослідження з історії розвитку українського видавничого бізнесу та національної свідомості, що провокує подальші наукові розвідки у галузі видавничої справи, української літератури та культури.

Отже, короткий огляд видавничої справи XV–XVI століть у контексті розвитку національної свідомості демонструє характерні політичні, економічні, церковні впливи, що створювали східні та західні сусіди. Тому в дослідженні було висвітлено поняття національної свідомості та національної гордості в контексті видавничої справи та здійснено вибірковий аналіз становлення та формування видавничих організацій на українських землях XV–XVI століть, які відігравали вагомую роль у становленні національної свідомості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бахтіаров А. Історія книги на Русі / А. Бахтіаров. – СПб, 1890.
2. Грушевський М. Книга / М. Грушевський. – Відень, 1921. – Ч. I. – С. 2.
3. Євгеній (Митрополит Київський). О славянорусскихъ типографіяхъ // Вісти Европы. – 1813. – Ч. 70. – № 14. – С. 104–129.
4. Михальчук К. Нарічія, поднарічія и говори Южной Руси / К. Михальчук. – Спб., 1877. – С. 500–501.
5. Національна свідомість. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Національна_свідомість.
6. Овчинніков В. Історія книги / В. Овчинніков. – Львів, 2005.
7. Огієнко І. Історія українського друкарства / Іван Огієнко. – К. : Либідь, 1994. – 448 с.
8. Огієнко І. Історія українського друкарства: історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV–XVIII в.в. / Іван Огієнко. – Вінніпег : Волинь, 1983. – 420 с.

9. Осадча О. Доля української книги від її народження до сьогодення / О. В. Осадча // Поліграфія і видавнича справа. – К. : Наукова думка, 2008. – № 1 (47). – С. 22–26.
10. Памятники Временной Коммисіи. – Київ, 1852. – Т. III. – С. 87.
11. Потебня А. Два изслідованія о звукахъ русскаго языка / А. Потебня. – Воронеж, 1866. – С. 141–143.
12. Потебня А. Замітки о малорусскомъ нарічій / А. Потебня. – Воронеж, 1871. – С. 91–100, 114.
13. Рудницький С. Огляд національної території України / С. Рудницький. – Берлін, 1923. – С. 84.
14. Сахаров И. Первые русскіе типографшики / И. П. Сахаров. – Спб., 1838.
15. Свенціцький І. Збірник Львівської Ставропігії / І. Свенціцький. – 1921. – Т. I. – С. 328–329.
16. Соболевський А. Очеркъ русской діалектології / А. Соболевський. – 1892.
17. Тимошик М. Історія видавничої справи : Підручник. – 2-ге вид., виправлене / М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2007. – 496 с.
18. Титов Ф. Матеріали для історії книжкової справи на Україні в XVI–XVIII вв. / Ф. Титов. – К., 1924.
19. Шпак В. Видавничий бізнес в умовах української державності : монографія / В. І. Шпак. – К. : ДП «Експрес-об'ява», 2015. – 392 с.
20. Bandtkie J. Historja drukarń w Królestwie Polskiem i W. Księstwie Litewskiem / Jerzy Samuel Bandtkie. – 1826. – Т. I. – Р. 381–382.
21. Diplomata statuaria. – 1895. – Т. II. – Р. 45.
22. Hofman I. De typographiis earumque initiis et incrementis in Regno Poloniae et Magno Ducatu Lithuaniae; Dantisci, 1740. – Р. 1–71.
23. Ptaszycki S. Rozprawy / S. Ptaszycki. – Т. XI. – Р. 30–33.
24. Zubrzycki D. Historyczne badania o drukarniach Rusko-slowianskich w Galicyi / D. Zubrzycki. – Львів, 1836. – Р. 12–13.